

18. Рожко В. Роль товариства «Просвіта» в організації і проведенні Шевченківських Академій у 20–30-х роках ХХ ст. на Волині / В. Рожко // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне : зб. наук. ст., док. і матеріалів / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки ; за ред. В. К. Барана. – Луцьк, 2001. – С. 48–56.
19. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 154 с.
20. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19 : «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд. : Феодосій Стеблій, Володимир Пашук. – Львів, 2010. – 784 с.
21. Філіпович М. Боротьба політичних течій у Луцькій повітовій «Просвіті» (1918–1935 рр.) / М. Б. Філіпович // Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету. – Вип. 5. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2000. – С. 117–122.
22. Філіпович М. Музично-драматична діяльність Луцької повітової «Просвіти» / М. Б. Філіпович // Науковий Вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 10. Історичні науки. – Луцьк, 2002. – С. 142–147.
23. Філіпович М. Організаційна мережа товариства «Просвіта» у Луцькому повіті (1918–1932 рр.) / Мирослава Філіпович // Науковий Вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – Вип. 1. – С. 63–69.
24. Філіпович М. Українсько-польські відносини на прикладі діяльності Луцької повітової «Просвіти» в 20–30-х роках ХХ ст. / М. Б. Філіпович // Україна у ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К. : МІЛП, Укр. Центр духовної культури, 2001 – С. 168–177.
25. Шістьдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах Т-ва «Просвіта» у Львові. – Львів, 1927. – С. 62. – 292 с. : ілюстр.
26. Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/64.
27. Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 206 s.

Кучерепа Николай. Становление и деятельность просветительских организаций на Волини (1918–1939 рр.). В статье на основе современных методологических подходов проанализирована история уездных товариществ «Просвита» на Волини в период между двумя мировыми войнами. Определены главные направления работы товариществ «Просвита», их национально-культурная работа на фоне развития и перемен общественно-политических отношений. Указано на достижение и нереализованные возможности «Просвит», а также освещены отношения между товариществом и польской государственной администрацией на Волини.

Ключевые слова: аматорский театр, аматорские хоровые коллективы, библиотеки-читальни, Волинское воеводство, Галичина, польская власть, «Просвита», украинское просвещение, Шевченковские академии.

Kucherepa Mykola. Formation and Activity of Enlightenment Organizations in Volyn (1918–1939). On the basis of modern methodological approaches to analyze the history of the regional partnerships «Enlightenment» in Volyn in the period between the two world wars. It identifies the main directions of the associations «Enlightenment», their national and cultural work on the development and change of social and political relations. The author pointed out the achievements and opportunities not shell «Prosivit», and also highlighted the relationship between the partnership and the Polish public administration in Volyn.

Key words: amateur theater, amateur choirs, libraries and reading rooms, Volyn province, Galicia, the Polish government, «Enlightenment», Ukrainian education, Shevchenko Academy.

УДК 94:[37:06](477)

Геннадій Бондаренко

«Просвіта» на селі в часи революції й громадянської війни в Україні на початку ХХ ст.

Ідеться про організації «Просвіти», які на початку ХХ ст. створені в Україні як форма національного культурно-просвітницького та патріотичного руху, що поширився й на село та сприяли процесу українізації. Показано участь «Просвіти» в культурно-просвітницькій діяльності й проведенні українізації всупереч радянській політиці. Проаналізовано відносини з царською та радянською владою, які намагалися ліквідувати «Просвіти», й досягали цього різними методами.

Ключові слова: «Просвіта», українізація, хата-читальня, революція, контрреволюція, селбуд.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність дослідження й вивчення діяльності організацій «Просвіти» полягає в необхідності вивчення їхнього досвіду як важливої громадської організаційної структури в національному культурно-просвітницькому будівництві та патріотичному русі.

Сучасні проблеми об'єднання української нації, українізації й культурно-просвітницької роботи в різних регіонах України свідчать про потребу вивчення та застосування досвіду просвітнянського руху. Саме їхня організація й діяльність є **об'єктом дослідження**.

Аналіз дослідження цієї проблеми. У публікаціях різних років дослідники вказують на виникнення «Просвіти» як громадської організації, що мала виражене патріотичне спрямування щодо просвітництва серед українців, була полем діяльності української інтелігенції та поширювала ідеї національного відродження в українських землях на теренах Російської й Австро-Угорської імперій. Певною мірою ці організації стали також формувати політичну культуру, але як альтернативу офіційній антиукраїнській політиці влади. Таку діяльність вони намагалися проводити і в радянській Україні.

Лише з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. науковці звернулися до історії «Просвіти» й почали вивчати досвід просвітнян. Аналіз історіографії діяльності «Просвіти» в часи Української революції та Громадянської війни здійснено в публікації А. Кравця [10, с. 28–36], що дає змогу скласти уявлення про стан вивчення проблеми й указує не лише на окремі статті та монографії, а також на дисертаційні дослідження й діаспорну літературу та визначає прогалини у вивченні її історії, які потребують подальшого опрацювання фахівцями.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Організації «Просвіти» на українських землях під владою Росії стали виникати наприкінці 1905 р., зокрема в жовтні в Катеринославі, у листопаді в Одесі, а масово – із 1906 р. Просвітницька функція цих громадських організацій була зрозумілою й не викликала ніякого супротиву в населення. Сільські, волосні та повітові організації об'єднували інтелігенцію й бажаючих узяти участь у заходах «Просвіти». Царський уряд намагався перешкодити їхній діяльності й у 1908 р. закрити Одеську «Просвіту», а в 1914 р. – Катеринославську, звинувативши в сепаратизмі.

20 вересня 1917 р. на з'їзді в Києві організацій «Просвіти» створено Всеукраїнську спілку та організовано Центральне бюро для координації діяльності всіх «Просвіт». Вона займалася культурно-просвітницькою діяльністю, поширювала українську мову й книги українською мовою, брала участь в організації театральних вистав. Багато сіл створювали самодіяльні театри, що було цікавою ознакою часу.

Цей процес просвітнянського будівництва перервано революційними подіями 1917 р. Утім, кожна політична сила намагалася підпорядкувати ці організації своєму впливу. Важлива ланка культурно-просвітницької роботи – організації в селах, де було багато неписьменних, які могли отримати інформацію різного змісту, зокрема політичну, саме в просвітнян.

Створення сільських комітетів і сільських рад відбувалося таким чином, що більшість із них поступово протистояли радянській владі й вороже ставилися до неї, що, відповідно, впливало й на роботу просвітнянських організацій. Саме спрямованість на розгортання класової боротьби на селі, проголошеної більшовиками, стала вимагати у влади створення нових організацій, які б мали об'єднати найбільш селянство та допомогти встановити на селі диктатуру пролетаріату. Такі органи влади називали тимчасовими. До них належали революційні комітети, комітети бідноти й пізніше – комітети незаможних селян.

У березні 1919 р. III з'їзд КП(б)У в резолюції «Поточні завдання партії» вказував на потребу посиленого розгортання політико-просвітницької роботи на місцях і привернув увагу на необхідність боротьби з контрреволюційними й буржуазно-націоналістичними елементами, котрі проникли в культурно-просвітницькі установи, наприклад у «Просвіти», і вели антирадянську пропаганду [11, с. 31].

У прифронтових зонах організаційну роботу проводили військово-політичні органи Червоної армії, а на інших територіях – партійні комітети різних рівнів.

Наступ на «Просвіти» здійснювався через створення театрів, бібліотек і хат-читалень, які повинні були відповідати політиці радянського режиму й до яких не допускалися націоналістичні контрреволюційні, тобто антирадянські, елементи. Видавнича та пропагандистська діяльність організацій обмежувалася владою. Вони також були позбавлені фінансової підтримки.

У зв'язку з цим у просвітницькій сфері, у селах комітети бідноти, які з травня 1919 р. стали органами влади, почали створювати хати-читальні. Ними керували члени комбідів або шкільні працівники, котрі мали довіру у влади.

Зокрема, у Подільській губернії органи освіти й комбіди отримали спеціальні розпорядження та інструкції стосовно їхньої організації [3, арк. 78]. У Катеринославській губернії питанням організації хат-читалень займалися агітаційно-просвітницькі відділи військових комісаріатів відповідно до «Положення про хати-читальні» [4, арк. 10].

Цікавою є діяльність «Просвіти» на Полтавщині, зокрема аналіз її роботи в Золотоноші лише в 1917 р., із квітня, коли вона була створена як позапартійна. Участь у різних патріотичних заходах характеризує цю громадську організацію як найбільш активну в місті. Водночас вона мала свою книгарню, книжки якої користувалися величезним попитом. Але в 1918 р. про діяльність Золотоноської організації вже відомостей немає [12, с. 40–47]. Очевидно, що зміни влади не сприяли подальшому розвою діяльності Товариства.

На Полтавщині в 1918 р. при комбідах існували кур'єрські підводи, якими доставлялася література для поширення впливу на селян більшовицької агітації. Створено 14 волосних театрів, 20 волосних бібліотек і 137 хат-читалень [1, с. 272]. У Київській губернії лише в Шепелевицькій волості Чорнобильського повіту створено 25 хат-читалень [5, арк. 19].

Важливо наголосити на тому, що організації «Просвіти» з початку приходу більшовиків до влади зразу визначені як націоналістичні, а тому їх закривали, створюючи інші організації. У багатотомній Історії УРСР згадується: «В липні 1920 р. було вироблено примірний статут “Просвіт”, який визначав комуністичний напрям їх діяльності. Частина з них перебудувала свою роботу в інтересах трудящих, але більшість залишилася на старих позиціях. Поступово «Просвіти» витіснялися новими, створеними революцією, соціалістичними формами масових політосвітніх закладів – хатами-читальнями, агітпунктами, сельбудами» [8, с. 540]. Зростала кількість робітничих клубів і червоних кутків, що перешкождали діяльності просвітян.

На початку 20-х років ХХ ст. більшість «Просвіт» перестали існувати в радянській Україні. У 1920 р., крім 400 «Просвіт», які ще функціонували, в Україні діяло 1300 клубів, понад 550 хат-читалень і понад 3100 бібліотек [8, с. 541]. За іншими відомостями, 4000 просвітнянських філій ліквідовано в 1922 р. [6, с. 427–428].

Розбіжність у цифрах буде ще більшою, якщо врахувати, що в 1921 р. комуністи поставили за мету «завоювати» просвітнянські організації. Їх кількість тимчасово зросла з грудня 1921 по лютий 1922 р. із 4003 до 4500 осередків й об'єднувала 400 тис. осіб. Розуміючи, що просвітнянські організації спрямовані на українізацію всупереч обмеженим заходам радянської влади більшовики від політики їх залучення перейшли до політики обмеження діяльності та ліквідації. Система сельбудів, робітничих клубів і червоних кутків поступово стала основною в Україні. Окрім того, збільшилися радіотрансляція й показ кінофільмів, що стверджували морально-етичні норми життя в тоталітарній системі.

Така тактика держави зумовлена проголошенням процесу українізації. Потрібно зауважити, що «Просвіти», у яких українська інтелігенція всіляко сприяла процесу українізації, постійно були в процесі українізації та національного відродження, але більшість цих організацій не пішли шляхом «куцої» українізації, яку здійснювали комуністи, і тому в 1923 р. їх залишилося 573. Від держави вони не мали ніякої підтримки, їхню діяльність обмежували й по можливості закривали як організації, що займалися «самовільною» українізацією та були ворожі радянському режиму [9, с. 74].

Отже, ліквідація «Просвіт» була одним із напрямів організованого владою наступу на українську інтелігенцію, яка об'єднувалась у «Просвіти» й уважалася націоналістичною контрреволюцією.

Тому деякий час історія просвітнянських організацій у радянській Україні не вивчалась, а згадувалися вони лише в контексті ворожих владі націоналістичних організацій.

Популярність «Просвіти» підтверджується тим, що її діяльність залишалась у пам'яті інтелігенції та населення тривалий час як національних культурно-просвітницьких організацій. Тому до практики створення цих організацій стали повертатися на територіях, окупованих нацистською Німеччиною.

Уже від початку німецької окупації українських земель 1941 р. знову стали виникати громадські осередки «Просвіти» як результат діяльності націоналістичних організацій ОУН, але німецька влада їх заборонила [7, с. 2370]. Утім, вони встигли розпочати свою діяльність на Волині та Рівненщині, у Подніпров'ї, Донеччині, Дніпропетровщині й Харківщині. Вони навіть подекуди змінили назву на Українські освітні товариства (УОТ), щоб не викликати негативної реакції в німецькій окупаційній владі [2, с. 3540]. Із наступом Червоної армії та відступом гітлерівців освітні організації від кінця 1943 р. стали згортати свою діяльність. Продовжувати роботу в той час змогли лише осередки в діаспорі.

Знову «Просвіти» (як осередки Товариства української мови «Просвіта» ТУМ) відродилися в 1988 р., а 11–12 лютого 1989 р. у Києві відбулась Установча конференція ТУМ. Від січня 1992 р. воно зареєстроване як Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, відділення якого діють у всіх областях.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, діяльність і роль «Просвіти» та її філій вимагає подальшого дослідження й вивчення, як досвід українізації та боротьби за національне й культурне відродження і як об'єднаний патріотичний рух, необхідний сьогодні Українській державі та нації.

Джерела та література

1. Гражданская война на Украине. 1918–1920 : сб. док. и материалов : в 3 т. – Т. 2 : Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине: май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол. : С. М. Королевский (отв. ред.), Н. К. Колесник, И. К. Рыбалка ; сост. : А. М. Михайличенко, В. Г. Панкратьева, С. О. Розин, А. Ф. Сергеева, Е. П. Шаталова ; под ред. С. М. Королевского ; Архивное управление при Совете Министров УССР ; Центральный гос. архив Октябрьской революции и социалистического строительства УССР. – Киев : Наук. думка, 1967. – 957 с.
2. Давидюк Р. Відновлення та діяльність товариства «Просвіта» у період нацистської окупації / Руслана Давидюк, Вікторія Ряба // Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. пр. – Вип. X. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – С. 35–40.
3. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області), ф. Р-4310, оп. 1, спр. 1, арк. 78.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської області), ф. Р-5006, оп. 1, спр. 7.
5. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської області), ф. Р-100, оп. 1, спр. 13.
6. Довідник з історії України : в 3 т. – Т. 2. (КП) / К. Бондаренко, В. Гордієнко, Я. Грицак та ін. ; заг. ред. : І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 1995. – 440 с.
7. Енциклопедія Українознавства: словникова частина / ред В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові. – Т. 6. – Львів : НТШ, 1996. – С. 2005–2400.
8. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – Т. 5 : Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / АН УРСР, Ін-т історії ; Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; редкол. тому: М. І. Супруненко (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – 592 с.
9. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Георгій Касьянов. – К. : Глобус ; К. : Вік ; Едмонтон : Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 175 с.
10. Кравець А. Просвіта за доби Директорії в українській історіографії / Анатолій Кравець // Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. пр. / ред. кол. : Г. В. Бондаренко, О. Й. Демянюк та ін. – Вип. VIII. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. – С. 28–36.
11. Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні / кер. авт. кол., відп. ред. О. А. Бородин. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1970. – 366 с.
12. Силка О. Золотоноська «Просвіта» діяльність одного року / Оксана Силка // Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. пр. / ред. кол. : Г. В. Бондаренко, О. Й. Демянюк та ін. – Вип. VIII. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. – С. 40–47.

Бондаренко Геннадій. «Просвіта» на селі во время революции и гражданской войны в Украине начала XX в. Рассказывается об организациях «Просвиты», которые в начале XX века были созданы на украинских землях под властью Российской империи как форма общественного национального культурно-просветительского и патриотического движения, которое распространилось и на селах, что помогало процессу украинизации.

Анализируются их деятельность, отношения с царской и советской властью, которые пытались их ликвидировать, чего они и достигли, создавая вместо них сельбуды, избы-читальни, рабочие клубы, красные уголки и т. д.

Ключевые слова: «Просвіта», украинизация, изба-читальня, революция, контрреволюция, сельбуд.

Bondarenko Gennady. «Enlightenment» in the Village During the Revolution and Civil War in Ukraine Beginning of the Twentieth Century. It is told about the «Enlightenment» of the organization, which in the early twentieth century were created in Ukraine as a form of national cultural, educational and patriotic movement, which spread to the village that helped the process of Ukrainization.

Analyzes their activities, relations with the Tsarist and Soviet authorities, who were trying to remove them, and what they have achieved, creating instead selbudy, reading rooms, workers' clubs, red corners, and so on. D.

Key words: «Enlightenment» Ukrainization, reading-room, revolution, counterrevolution, selbud.